

Schwartz Fülöp emlékezete (1894-1977)

In memoriam of Philipp Schwartz (1894-1977)

Prof. Dr. Makovitzky József
Universität Heidelberg/ Freiburg
josef.makovitzky@med.uni-heidelberg.de

Initially submitted March 10, 2014; accepted for publication April 15, 2014

Abstract:

Prof. Dr. Dr. h.c. Philipp Schwartz was born in the year 1894 in Versec (Werschetz; Vrsac) - Hungary (today Srbija). Between 1913 and 1919 he completed his medical studies at the Medicinal Faculty of the Peter Pázmány University in Budapest - Hungary. He went to the Institute of Pathology of the Goethe University in Frankfurt (Germany), where he accomplished his *postdoctoral dissertation (Habilitation)* in the year 1926 and subsequently was appointed as “Professor of Pathology” during the next year. He is considered to be the initiator of foetal pathology in Europe.

After his migration to Switzerland during the year 1933, he initiated the “Emergency Community” (Notgemeinschaft) for German scientists. As a result, more than 2000 families emigrated to Turkey, where they found occupation at the University of Istanbul and the University of Ankara.

Schwartz composed several books for pathology that were translated in numerous languages. He published more than 30 articles and founded the Archive for Pathohistology.

He received a honorary doctor title from the Goethe University in Frankfurt (Germany) in the year 1973. During the last years of his life he was extensively engaged in amyloid research. He died 1977 in Florida – U.S.A. In the year 2002 he received posthumous the *Avicenna Medal* of the University Istanbul – Turkey.

Keywords: amyloid, medical education. Kemal Atatürk, pathohistology, foetal pathology,

Kulcsszavak: amiloid, medikus oktatás, Kemal Atatürk, patohisztologia, foetal patológia.

*Neked nem rejtőznöd kell.
Neked segítened kell.
Minden ember, ki találkozik veled,
igényli a te lélekmentésedet,
mindenkinek kell a segítő kezed.
Még akkor is, ha te vagy aki érzed
a szükségét - és ha az úgy is lenne - te rátermett
vagy segíteni, változtatni, ha magad is hiszed.
Martrin Buber*

Ebben az évben emlékeztek meg világszerte a 80 évvel ezelőtti fasiszta hatalomátvételtől az egész világon, illetve Németországban. 1933. március 23-n csak a szociáldemokraták szavaztak a nácik, a felhatalmazási törvény ellen, a 441 igen szavazattal szemben 94 nem szavazatot adtak le. A parlamentben a nácik a kívánt kétharmados többséget csak a polgári pártokkal együtt érték el. A náci hatalomátvétel, a rezsim számára megszavazott tejhatalom a parlamentben először csak 1937-ig szólt, melyet a nácik 1939-ben és 1943-ban automatikusan meghosszabbítottak!

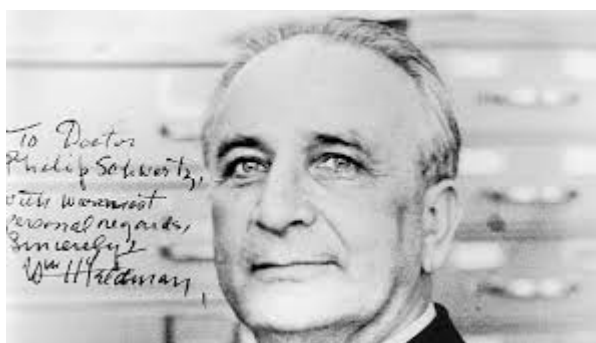
A szavazás végen az SPD frakció vezetője mondta el híressé vált mondatát: „Freiheit und Leben kann man uns nehmen, die Ehre nicht!” (a szabadságot és az életünket elvehetik tőlünk, de a becsületünket nem!)

Ezután következett a náci terror. Ezt megelőzte, hogy március 21-n megjelent a koncentrációs táborok szervezéséről és megnyitásáról szóló első újsághír, Heinrich Himmler tollából! (Völkischer Beobachter és a Münchner Neuesten Nachrichten!). Cinikusan írta, hogy itt 5 ezer politikai fogoly számára van hely, mindazok számára, akik szerintük a német állam biztonságát veszélyeztetik. Ez a hír a következő napokban különböző napilapokban jelent meg, egész Németországban.

Még a mai napig is kerülnek elő ismeretlen dokumentumok, nem egyszer éppen a szovjet KGB, illetve, az amerikai titkosszolgálat archívumaiból, amelyek újból és újból dokumentálják a hitleri korszak brutalitását. Ez a korszak egyben a német tudomány legnagyobb vérvesztése. 21 birodalmi német egyetemen megkezdődtek a könyvégetések, 12400 különböző irodalmi és tudományos könyvet égettek el, többek között Thomas Mann, Heinrich Mann, Erich Kästner, Stefan Zweig, Kurt Tucholsky, Franz Werfel könyveit.

Az 1911-ben alapított un. Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft, 1933-ban nemzetközi szinten is az egyik legjelentősebb kutató központ volt. Rövid időn belül kutatóinak 2/3-át veszítette el, többek között olyan szenélyeket mint Mac Bergmann, Max Delbrück, Albert Einstein, Richard Goldschmidt, Fritz Haber, Lise Meitner, Otto Meyerhof, Carl Neuberg, Ernst Ravel, Cécile és Oskar Vogt.

A következőkben ismertetett történet főszereplője Schwartz Fülöp (Philipp Schwartz), németországi patológus egyetemi tanár, aki 1894-ben a Bánátban (ma Szerbia, Vajdaság), Versecen született. Egyetemi tanulmányait 1913 és 1919 között, Budapesten végezte. Egyetemi éve alatt, 1919 és 1921 között, a Budapesti Egyetem I. sz. Kóronctani Intézetének a demonstrátora, majd a munkatársa. Frankfurtba megy, prof. Bernhard Fischer-Wassels meghívására s ott 1926-ban habilitál. 1927-ben a Majna-Frankfurti Egyetemen rendkívüli egyetemi tanári kinevezést nyer. A patológián belül az újszülöttekkel és csecsemőkkel foglalkozó ún. *perinatális patológia* egyik úttörője. E tárgyban, késői összefoglaló műve 1964-ben jelent meg: Geburtsschäden bei Neugeborenen (1964, VEB Gustav Fischer Verlag Jena).

1. ábra Philipp Schwartz (1894-1977)

1933 áprilisában elhagyja a hitleri Németországot. 1933. május 16-án Zürichben, a Neue Züricher Zeitungban rövid hirdetés jelenik meg, amely tanácsadást és segítséget ajánl a vészhelyzetbe kényszerült német akadémikusoknak. A városban rengeteg olyan professzonnal találkozik, akiknek Németországban lenne a helyük, de menekülniük kellett onnan. A következő hetekben a hirdetésben megadott címre lavinaszerűen érkeznek a levelek Németország különböző egyetemeiről és főiskoláiról, illetve Svájcból, egzisztenciális kérdésekkel. Ennek az egyesületnek (Notgemeinschaft: bajba jutott tudósok társasága - talán ez egy jobb megközelítés) a lelke és szervezője lesz Schwartz professzor, s kezdetben, amíg svájci segítők is jelentkeznek, 3 hónapig saját anyagi eszközeiből fedezi annak költségeit.

Ezekben az években lázasan zajlik a török állam modernizálása. A változások motorja és fő védnöke a török államfő, Mustafa Kemal Atatürk (1881-1938). Ő a modern török állam megteremtője, a latin írás bevezetője, aki egy államilag támogatott programmal, európai szellemben kívánja átalakítani a török egyetemeket is. Szerencsés véletlen kapcsán Schwartz eljut a török kormány genfi megbízottjához, Albert Malche professzorhoz, akinek feladata, hogy minél több európai professzort nyerjen meg az újjászerveződő török egyetemeknek, elsősorban az Isztambuli és az Ankarai Egyetemnek.

Az isztambuli állomáson, 1933. július 5-én, személyesen Kerim matematikus professzor fogadja, aki maga is hallgató volt Göttingenben, s közli Schwartz professzorral, hogy Ankarában már várják: 30-40 intézetvezetőre van szükségük, s elmondja, hogy ez még csak a kezdet, mert 1945-ig 300-ra szeretnék emelni ezt a számot.

Ankarában, a minisztériumban rögtön a tárgyra térnek, s az oktatásügyi miniszterrel, Dr. Rheshid Galip úrral folytat megbeszélést, aki minden mondatát így kezdi: „Tudna javasolni valakit erre a posztra?” Schwartz, aki kész listákkal érkezett, élt a lehetőséggel és nagy számban ajánlotta tanártársait a különböző vezető pozíciókra. A török fél nagyon elégedett volt, mert a német tudományos élet legjavát kapta.

Schwartz, többek között javasolja az ún. vendégprofesszúrák életre hívását is! Találkozójukon Bizánc elestéről tesz egy megjegyzést: 1453-ban a konstantinápolyi egyetemi tanárok elhagyták a várost és nagyrészt Itáliába mentek, melynek eredménye lett az európai reneszánsz. Ezt a mondatát Galip miniszter a szívére veszi: „Ma viszont mi fogadjuk Európa professzorait, akik magukkal hozzák a tudásukat és módszereiket, amelyekkel ifjúságunknak megmutatják az utat Európába!”

Schwartz így ír erről a találkozásról: „Engemet örömmel töltött el ez a nap, ahol oly sok ember – menekült – sorsáról döntöttünk pozitívan. Jó érzéssel tértem vissza Zürichbe.” Javasolja többek között új elméleti intézmények és klinikák, klinikai tömbök építését. A török kormány még arra is hajlandó, hogyha kell, a koncentrációs táborokból hoz ki embereket. „A közép fokú intézményeket is meg kell reformálni jól kiképzett német és török tanárokkal, majd a képzőművészeti- és zeneakadémia, sőt a műszaki egyetem szervezése is kerüljön napirendre!” – javasolja Schwartz professzor.

Ezt követi a szervező munka. A Németországban letartóztatott, majd onnan kikért professzorok jelezték egyetértésüket, mint például Kantorowitz, Dessauer és Kessler. Kantorowitzért a Nobel-díjas Bárány Róbert emeli fel a szavát!

Schwartz 1933. július 25-én újból Isztambulban van, s most már minden konkretizálódik. Ez alkalommal Nissen professzor kíséri el, Sauerbruch jobb keze. A török kormány megbízottjai minden tervét elfogadják, s 5 nap tárgyalás után kirajzolódtak az új egyetem körvonalai. Mindenkit meg tudott győzni tervei helyességéről!

A korszak nagyhírű innovatív traumatológusa és tüdősebésze, prof. dr. Ferdinand Sauerbruch szintén megfordul Isztambulban. Sauerbruch, aki a náci rezsimben is elismert szaktekintély, soha nem volt a náci párt tagja, és az üldözöttek melletti kiállását nem rejtette véka alá. Schwartz még az ankarai német követet, von Fabriciust is meglátogatta az ügy érdekében, aki a német állam tisztviselője volt ugyan, de szívében ő sem volt náci!! Max Liebermann 1935-ben fiaival ő kíséri el utolsó útjára.

Sauerbruch jobb keze, Rudolf Nissen professzor is Törökországba távozik, főnöke nagyon nehezen engedi el. 1938-ban Budapestre érkezik, ahol Babits Mihályt műtötte meg: a trachea felső szakaszán elhelyezkedő tumort eltávolította, a sternum felső peremének magasságában kanül behelyezésére alkalmas „ablakot” képezett a trachea elülső falán. Babits Mihály március 30-n elutazott Italiába, s ott átvette a Dante fordításáért járó san remo-i állami díjat.

A török példa nyomán Anglia és Amerika is segítséget nyújt a Németországból elmenekült professzoroknak, és mindent elkövetnek a három, koncentrációs táborban levő tudós, Kantorowitz, Dessauer és Kessler professzorok kimentésért. Nemzetközi összefogással sikerül elérni, hogy pénz ellenében a professzorok visszakapják szabadságukat és kiutazhatnak Törökországba.

1933-ban az Isztambuli Egyetemen 27 török és 38!! német egyetemi tanár működik az orvosi- és a természettudományi-matematikai karon. A 12 intézet közül nyolcnak német igazgatója van:

Patológia: Philipp Schwartz, Mikrobiológia: Hugo Braun, Gyógyszertan: Werner Lipschitz, Szemészeti Klinika: Jochen Igersheimer, Anatómia: Péterfi Tibor, Sebészeti Klinika: Rudolf Nissen.

Részletesen:

Az Isztambuli Egyetemen 1933-tól olyan kiemelkedő egyetemi tanárok működtek, mint Hugo Braun (1881-1963) mikrobiológus, Friedrich L. Brausch (1903-1971) patológus és biokémikus, Max Clara (1899-1966) hisztológus, Friedrich Dessauer (1881-1963) radiológus és fizikus, Albert Eckstein (1891-1950) és fiai: Herbert Eckstein (1926-1986) Erich Frank

(1884-1957) orvos, Karl Hellmann (1892-1959) orvos, Julius Hirsch (1892-1963) orvos, Joseph Igersheimer (1879-1965) szemész, Alfred Kantorowicz (1880-1962) a német iskola fogászat megteremtője, Walter Liepmann (1878-1939) orvos, Werner Lipschitz (1892-1948) orvos és farmakológus, Karl Löwenthal (1892-1948) hisztológus, Rudolf Nissen (1896-1981) sebész, Siegfried Oberndorfer (1876-1944) patológus, Paul Pulewka (1896-1989) farmakológus, Berta Ottenstein (1891-1956) bőrgyógyász, Max Sgalitzer (1884-1974) radiológus, Hans Winterstein fiziológus (1879-1963) Rosa Maria Rössler, patológus (1901-1954), Peter Ladewig patológus (1909-1992), aki 1945-ben Romhányitól függetlenül írta le az amyloid kettős-törését kongóvörös festéssel. A magyar Péterfi Tibor (1883-1953) hisztológus és zoológus kifejezetten Schwartz meghívására érkezett Törökországba.).

A névsor magáért beszél!

Akciójával Schwartz nemcsak Törökország, hanem az egész tudományos világ figyelmét felkeltette a bajba jutott német, később osztrák tudósok iránt!

A már említett tudósok mellett, az új hazában otthont és értelmes (tudományos) életet találtak névsorából nem akármilyen nevek emelhetők ki:

Csillagászok: Erwin Finlay Freundlich (1885-1964), Wolfgang Gleißberg (1903-1986), Hans Rosenberg (1879-1940)

Az irodalom- és nyelvtudományok tanárai: Erich Auerbach (1892-1957), Friedrich Giese (1870-1944), Walter Gottschalk (1891-1974), Walther Kranz (1884—1960), Hellmut Ritter (1892-1960), Leo Spitzer (1887-1960), Karl Süssheim (1878-1947). Hans Gustav Güterbock, orientalista (1908-2000), Fritz Rudolf Kraus (1910-1991), orientalista (assziológus), Benno Landsberger, assziológus (1890-1968). Wolfram Eberhard, Chinológus (1899-1989), Georg Rohde (1899 -1960)

Matematikusok: Richard Edler von Mises (1883-1953), Willy Prager (1903-1980), Wolfgang Gleißberg (1893-1986), Hilda Geiringer (1893-1973).

Botanikusok: Leo Brauner (1898-1979), Alfred Heilbronn (1885-1961)

Jogtudósok: Ernst Eduard Hirsch (1902-1985), Andreas Bertalan Schwarz (Budapestben született 1886-ban-1953), Richard Honig (1890-1981), Alexander Rüstow (1885-1963), Karl Strup (1886-1940).

Kémikusok: Fritz Arndt (1885-1969), Philipp Gross (1899-1974), Felix Haurowitz (1896-1987), Reginald Herzog (1878-1935), Hans Kröpelin (1901-1993), Zdenko Stary (1899-1968, biokémikus), Friedrich L. Breusch (1903-1974), Richard Weiss osztrák kémikus

Geográfus: Erich Obst (1886-1981).

Történészek: Clemens Bosch (1899-1955), Carl Ferdinand Friedrich Lehmann-Haupt (1861-1938)

Közgazdaság-tudomány: Alfred Isaac (1888-1956), Gerhard Kessler (1883-1963) Fritz Neumark, (1900-1991) Wilhelm Röpke (1899-1966), Ernst Reuter (1889-1953) a későbbi polgármester a megosztott Berlinben.

Fritz Baade, közgazdász (1893-1974), 1935-1946 között az ankarai Egyetemen működött.

Filozófus: Ernst von Ater (1880-1948), Hans Reichenbach (1891-1953)

Fizikusok: Harry Dember (1882-1943), Friedrich Dessauer (1881-1963), Arthur Robert von Hippel (1898-2003), Walter Reninger (1899-1968).

Pszichológusok: Georg Anschütz 1886-1953), Wilhelm Peters (1880-1963).

A zeneszerző Paul Hindemith 1935-ben jön Ankarába és ott is marad: a konzervatóriumot és a filharmonikus zenekart szervezi újjá. Itt működött Licco Amar, a macedon származású magyar hegedűművész 1934 és 1957 között. Magyarországon született (1891-1959). Eduard Zuckmayer, zenepedagógus (1898-1972).

Szociológusok: Gerhard Kessler (1883-1963), Alexander Rüstow (1885-1963).

Zoológusok: Curt Cosswig (1903-1982) Leonore Coswig , Boris Zarnick, Tibor Péterfi (1883-1953), Ernst Wolfgang Caspari (1909-1984).

Tanárok az Istambuli egyetem idegennyelvi főiskoláján: Robert Anhegger (1911-2001), Heinz Anstock (1909-1980), Herbert Dieckmann (1906-1986), Liselotte Dieckmann, Ernst Engelberg (1909-2010), Traugott Fuchs (1906-1997), Kurt Laqueur (1914-1997), Hans Marchand (1907-1978), Andreas Tietze (1914-2003).

A **Bauhaus** tagjai közül többen is eljutnak Törökországba, mint Margarete Schütte Lihotzky és a Bauhausszal kapcsolatban álló Clemens Holzmeister, aki az ankarai parlament, valamint a legfelső ügyészség épületének tervezője lesz. Paul Bonatz tervezi az Ankarai Operaházat és az Isztambuli Műszaki Egyetemet, Gustav Oelsner, városrendező építész, Bruno Taut, építész.

Színházművészek: Carl Ebert, akit 1944-ban „Musik-Bolschewist”-nek tituláltak, Paul Hindemith-tel együtt szervezik meg a konzervatóriumot és a városi színházat. Ernst Praetorius (1880-1946) rendező.

A német követség eleinte persze mindent megtett, hogy a menekült professzorokat diszkreditálja.

Herbert Scurla (később az NDK-ban fényes karriert futott be) 1939-ben megpróbálta elérni a török kormánynál, hogy a menekült antifasiszta professzorokat cseréljék ki a náci rezsimhez hű professzorokkal, a török kormány azonban ebben a pontban hajthatatlan maradt. A követség munkatársai (nem volt mindenki náci!) és a tudósok között végül is a közös zenélés oldotta meg a problémákat. Az egyetem a családokkal érkezett gyerekek számára német nyelvű iskolát rendezett be.

Arnold Reisman, dolgozatában nemcsak Schwartz Fülöp munkásságát írja meg, hanem méltatja szervező készséget is. Több orvosprofesszor életútját tárgyalja részletesen. Schwartz ezzel az akciójával az elmaradt török orvostudományt, az egyetemi oktatást emelte európai szintre. Megpróbálta a Nobel-díjas James Frankot és Max Bornt is megnyerni az ügynek.

Törökországban és a szakirodalomban ma Schwartz professzort a perinatológia atyjaként tartják számon. A patológia vizsgatárgy lett. Az isztambuli patológiai intézet a mai napig is az ő szellemében működik. Nemcsak követelt, hanem rengeteget tett a hallgatókért és munkatársaiért: ma is egy tanítványa vezeti az intézetet. 1934-ben megszervezi a szövettani metszetek archívumát. 1942-ben tartja az első klinikopatológiai konferenciákat.

1951-ben Németországban rehabilitálják, visszakapja egyetemi tanári címét. Amikor 1953-ban Németországban történő újbóli alkalmazásáért folyamodik, és nemleges választ kap, az USA-ba távozik: meghívást kap a pennsylvaniai Warren State Hospital patológiai részlegének vezetésére. 1967-ben nyugdíjba ment. A klinika az ő részére létesített egy geriátriai kutató részleget és ezt vezette haláláig.

Mi történt Németországban?

1957-ben a Majna-Frankfurti Egyetem orvoskarának kurátora ismerteti Schwartz álláspontját az egyetemmel, de a fakultás vezetősége már csak a kora miatt sem javasolja újbóli alkalmazását! Ekkor Schwartz 63 éves.

Míg 1948-ban félreismerhetetlen volt az óhaj, a teljes náciitanítás (Entnazifizierung!) az Egyetemeken, 1952-ben megváltozott a helyzet: a volt náci egyetemi tanárokat felfüggesztés után visszahelyezték állásukba. Több németországi egyetemi anatómiai intézetben - még a közelmúltban is - náci haláltáborokból származó makroszkópos preparátumokat használtak fel az oktatásban!

A XX. század hatvanas éveitől kezdve Schwartz beutazza Európát, többek között többször volt Magyarországon is. 1962 októberében Csermely Huber professzorral együtt meglátogatják Romhányi professzor urat is. "Minket az amyloid-kutatás köt össze" – jelentette ki Schwartz professzor, aki többek között elmondta, hogy Ladewig professzor milyen tisztelettel beszélt minden alkalommal Romhányi professzorról és polarizációs optikai hisztokémiai kutatásairól.

Schwartz személyét Romhányi professzorhoz tudnám hasonlítani, akivel már 1962-ben, az első találkozásuk alkalmával nagyon jól megértették egymást. Nekem akkor egy friss, színezett készítményt kellett bemutatnom (arteria carotis interna thrombosis) a megjelent vendégeknek majd egy komplett készítményt, vese és lép amyloidosist, amely brochus adenoma következményeként retenciós pneumoniák mellett jött létre. Majd Schwartz professzor megkérdezte tőlem, hogy hány nyelvet beszélek. Mint mondta, a nyelvtudás nagyon fontos! Bámulatos nyelvtelenség volt, hiszen beszélt magyarul, németül, szerbül, angolul, franciául és törökül.

Törökországban rengeteg tuberkulotikus esetet boncolt. A tuberkulózissal kapcsolatban ő használja elsőként az endogén *lymphadeno-bronchogen reinfekció* fogalmát. Később az öregkori amyloid-kutatással foglalkozik. Törökországi tartózkodása alatt 30 publikációt és 8 tankönyvet írt. Idős korában is fiatalos maradt, képes volt napi 10-12 órát dolgozni. Meghívására 1965-ben Kelényi Gábor docens (később a Pécsi Tudományegyetem Patológiai Intézetének igazgatója) 1976 és 1993 között, összességében 1 évig, nála dolgozhatott, s az öregkori amyloid kutatásával, festési sajátosságaival foglalkozott. Ezeket az eredményeit 1967-ben az Acta Neuropathologica-ban közölte.

1972-ben a Majna-Frankfurti Egyetem orvoskari dékánja köszönti Schwartz professzort, 50 éves habilitációs jubileuma alkalmából. Schwartz meglátogatja Oscar Gans professzort, aki a náci rezsim elől Indiába emigrált, és az ott töltött, kényszerű száműzetéséből 61 éves korában térhetett haza, s 1949-ben ismét elfoglalhatta az egyetem bőrklinikai tanszékét.

Bár a demokratikus Németország rehabilitálta Schwartz professzort, de 1973-ban mégis az Isztambuli Egyetemtől kapja a legnagyobb elismerést, a tiszteletbeli doktori címet. Válaszlevelében még egyszer kitért az ott eltöltött időkre: „Életem legszebb és legtermékenyebb időszaka volt! „

81 éves korában 1975-ben Budapesten részt vett egy Környey professzor által szervezett nemzetközi neuropatológiai kongresszuson.

1977-ben, Floridában halt meg. Leánya, aki ma is Zürichben él, urnáját áthozatta Európába s ott felesége hamvaival együtt temettette el.

1985. május 30-án Richard von Weizsäcker a német állam elnöke, az Isztambuli Egyetem bejárati falán egy emléktáblát helyezett el a „boszporuszi diaszpóra” emlékére, beszédében külön kiemelte Schwartz Fülöp professzor páratlan szervező szerepét a rasszista ideológia következtében Németországot elhagyni kényszerülő professzorok megmentésében, valamint azt a tényt, hogy a megújuló török állam befogadta őket!

2002. május 8-án a „Frankfurter Medizinische Gesellschaft” emlékének tisztelegve, tudományos ülést szervezett: „*Philipp Schwartz (1894-1977) und die Emigration. Die Frankfurter Medizinische Fakultät während und nach der NS-Zeit*”. A tudományos ülés végén prof. dr. Arslan Terzioglu az Isztambuli Egyetem legmagasabb kitüntetését, az Avicenna emlék plakettet adta át posthumus Schwartz professzor Zürichben élő leányának, Frau dr. Susanne Ferenz-Schwartznak.

Befejezésül, még egyszer aláhúznám Schwartz professzor tudományos szervező képességének érzékeltetésére, hogy az ő közreműködésével 144 meghívott professzor és docens járult hozzá a két haza tudományos életéhez. Közreműködésével nemcsak orvosok, hanem jogászok művészek, építészek, gazdasági szakemberek találtak új hazára Törökországban.

Emlékét az egyetemes és a magyar orvostudománynak meg kell őriznie!

Irodalom:

1. EMED, Alexander (2004): *Schwartz Fülöp (1894–1977)* O. H.: 145, 48, 2444-2445
2. FLESCHE, István (2013): *Az isztambuli menedék-Törökország a vészidőszakban*. Corvina Könyvkiadó Budapest. Március
3. GROTHUSEN, Klaus-Detlev (1987): *Der Scurla Bericht. Dagyeli*. Frankfurt/M
4. HIRSCH, Ernst Eduard (1982): *Aus der Kaisers Zeiten durch die Weimarer Republik in das Land Atatürks*. München; Schweitzer
5. http://de.wikipedia.org/wiki/Carl_Ebert
6. http://de.wikipedia.org/wiki/Andreas_Bertalan_Schwarz
7. http://de.wikipedia.org/wiki/Liste_bekanntes_Personlichkeiten_der_Universität_Istanbul
8. <http://www.sueddeutsche.de/bayern> (Author:Walter Gierlich)

9. KELÉNYI, Gábor (1967): *Thioflavin S fluorescent and Congo red stainings in the histologic demonstration of amyloid*. Acta neuropathologica 7: 336-348
10. KENÉZ János (1978): *In memoriam Philipp Schwartz*. Pneumologica Hungarica 11: 479-480
11. MAKOVITZKY, Josef (2012): *Prof. Dr. György (Georg) Romhányi (1905-1991) als Persönlichkeit, Wissenschaftler und Lehrer- ein Beitrag zur Geschichte der Polarisationsmikroskopie*. Druck: Druckerei der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg
12. MÜLLER, Ulrike (2009): *Bauhaus-Frauen. Meisterinnen in Kunst, Handwerk und Design*. Elisabeth Sandmann Verlag
13. Neue Zürcher Zeitung: *Das Vermächtnis des Philipp Schwartz*. (Autorin: Brigitte HÜRLIMANN) 22.02.2013. S 17
14. NEUMARK, Fritz (1980): *Zuflucht am Bosphorus*. Frankfurt/M Knecht
15. NISSEN, Rudolf: *Helle Blätter-Dunkle Blätter, Erinnerungen eines Chirurgen*. Stuttgart 1969
16. REISMAN A: *They Helped Modernize Turkey's Medical Education and Practice: Refugees from Nazism 1933-1945*. Genus 2008:65;56-85
17. RÜRUP, Reinhard (1997): *Schicksale und Karrieren. Gedenkbuch für die von Nationalsozialisten aus der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft vertriebenen Forscherinnen und Forscher*. Wallstein Verlag
18. SCHWARTZ, Philipp: *Notgemeinschaft. Zur Emigration deutscher Wissenschaftler nach 1933 in die Türkei Herausgegeben und eingeleitet von Helge Peukert*. Metropolis, Marburg (1995)
19. SCHWARTZ, Philipp (1964): *Geburtsschäden bei Neugeborenen*. VEB Gustav Fischer Verlag, Jena
20. SCHWARTZ, H, WOLFE, K B, BATH, J.S, AHLUWALIA H S, BEUTTAS J T (1975): *Amyloidosis, Manifestation and Cause presenile and senile Deterioration*. In: VII. International Congress of Neuropathology, Budapest, 1-7. Sept. 1974 : Proceedings / eds St. Környey et al. – Budapest : Akadémia Kiadó 1975 S 119-122.
21. SCHWARTZ, H, WOLFE, K B, BATH, JS, AHLUWALIA H S, BEUTTAS J T(1975): *Amyloidose bei Menschen und Tieren. Vergleichende Untersuchungen*. In: VII. International Congress of Neuropathology, Budapest, 1-7. Sept. 1974 : Proceedings / eds St. Környey et al. – Budapest : Akad. K., 1975 S 521-525.
22. TERZIOGLU, Arslan (2004): *Der Pionier der Perinatologie Prof. Dr. Dr. h. c. Philipp Schwartz (1894– 1977). Seine Bedeutung für die Medizin und die Universitätsreform von Atatürk*. J Turkish German Gynecol 5 Assoc: 276-279
23. von WEIZSÄCKER, Richard (1999): *Vier Zeiten*. Siedler Verlag. Jubiläumsausgabe
24. WIEDMANN, Horst (1973): *Exil und Bildungshilfe. Die deutschsprachige akademische Emigration in die Türkei*. Bern und Frankfurt/M
25. WINKELMANN, Otto (2005): „Schon aus Altersgründen ablehnen“ *Der Pathologe Philipp Schwarz (1894–1977) und die Frankfurter Medizinische Fakultät*. Hessisches Ärzteblatt 12: 862-863
26. WDR 5 *Leonardo-Wissenschaft und mehr – Sendedatum 30. Januar 2013, Schwerpunkt: Hörsaal im Exil*. Autorin: Maren GOTTSCHALK

A szerző külön köszönetet mond Frau Dr. Susann Ferez-Schawartznak, Schwartz Fülöp professzor Zürichben élő lányának.